

1922); *Mürşidü'l-Kırâ'ati'l-Haldûniyye* (Bağdat 1922); *Dürûs fî uşûlî't-tedris* (Bağdat 1928); *Müsâ'idü'l-Kırâ'ati'l-Haldûniyye* (Bağdat 1934); *Teķârîr 'an hâleti'l-ma'ârif fî Sûriye ve 'iktirâhât li-ışlâhihâ* (I-II, Dimaşk 1944-1946); *Ârâ' ve eḥâdis fi't-terbiye ve'l-ictimâ'* (Beyrut 1962). **D) Arapça Diğer Eserleri:** *Nakdû takrîri Lecneti Monro* (Bağdat 1932); *Dirâsât 'an Mukaddimeti İbn Haldûn* (I-II, Beyrut 1943-1944; Mısır 1953, Süleyman Uludağ tarafından tekmiye kısmı hariç Türkçe'ye çevrilmiştir [*İbni Haldûn Üzerine Araştırmalar*, İstanbul 2001]); *Ârâ' ve eḥâdis fi't-terbiye ve'l-ta'lim* (Kahire 1944); *Ârâ' ve eḥâdis fi'l-vaṭaniyye ve'l-kavmiyye* (Kahire 1944); *Yevmu Meyselun* (Beyrut 1947, Sydney Glazer tarafından İngilizce'ye çevrilmiş ve müellifin bu baskı için yazdığı önsözle birlikte yayımlanmıştır [*The Day of Maysalon*, Washington DC 1966]); *Şafahât mine'l-mâzi'l-karîb* (Beyrut 1948); *Ârâ' ve eḥâdis fi'l-kavmiyyeti'l-'Arabiyye* (Kahire 1951); *Ârâ' ve eḥâdis fi'l-'ilm ve'l-aḥlâk ve's-seḳâfe* (Kahire 1951); *Ârâ' ve eḥâdis fi't-târîḥ ve'l-ictimâ'* (Kahire 1951); *Muḥâdarât fî nüşû'l-fikretî'l-kavmiyye* (Kahire 1951); *el-'Urûbetü beyne dü'âtihâ ve mu'ârîzihâ* (Beyrut 1952); *el-Muḥâdarâtü'l-iftitâhiyye* (Kahire 1953); *el-'Urûbetü evvelen* (Beyrut 1954); *el-Bilâdü'l-'Arabiyye münzû zuhûrî'l-İslâm* (Kahire 1954); *Difâ' 'anî'l-'urûbe* (Beyrut 1956); *el-Bilâdü'l-'Arabiyye ve'd-devletü'l-Osmâniyye* (Kahire 1957); *Ârâ' ve eḥâdis fi'l-luḡa ve'l-edeb* (Beyrut 1958); *Mâ hiye'l-kavmiyye?* (Beyrut 1959); *Ḥavle'l-vaḥdeti's-seḳâfeti'l-'Arabiyye* (Beyrut 1959); *Ḥavle'l-kavmiyyeti'l-'Arabiyye* (Beyrut 1961); *Şeḳâfetünâ fî Câmî'ati'd-düvelî'l-'Arabiyye* (Beyrut 1962); *el-İḳlîmiyye: Cüzûrühâ ve Büzûrühâ* (Beyrut 1963); *Ebhâs muḥtâre fi'l-kavmiyyeti'l-'Arabiyye* (Kahire 1964); *ed-Düvelü'l-'Arabiyye ve 'alâkatühâ'l-hâriciyye ed-diblümâsiyye* (Beyrut 1966); *Müzekkirâtü fi'l-'Irâḳ* (I-II, Beyrut 1967, 1968).

BİBLİYOGRAFYA :

M. Sâtî Bey, *Eğitim ve Toplumsal Sorunlar Üzerine Konferanslar* (haz. Osman Kafadar – Faruk Öztürk), Ankara 2002; Gövsa, *Türk Meşhurları*, s. 346; Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Ankara 1968-69, s. 844-859; W. L. Cleveland, *The Making of an Arab Nationalist: Ottomanism and Arabism in the Life and Thought of Sâtî' al-Husri*, Princeton 1971; a.mlf., "Atatürk Viewed by his Arab Contemporaries: The Opinions of Sâtî' al-Husri and Şakip Arslan", *IJTS*, II/2 (1981-82), s. 15-23; Niyazi Berkes, *İslâmlık, Ulusçuluk, Sosyalizm*, Ankara 1975, s. 73-96; Hilmi Ziya Ülken, *Türkiye'de Çağdaş Düşünce Tarihi*, İstanbul 1979, s. 174-188; Cemâleddin el-Âlûsî, *Sâtî' el-Husri: Râ'idü'l-kavmiyyeti'l-'Arabiyye*, Bağdad 1986; Mustafa Ergün, *İkinci Meşrutiyet Devrinde Eğitim Hareketleri: 1908-1914*, Ankara 1996, tür.yer.; Bassam Tibi, *Arab Nationalism: A Critical Enquiry* (ed. ve trc. Marion Farouk-Sluglett – Peter Sluglett), New York 1991, s. 116-202; Ahmed Yûsuf Ahmed v.dğr., *Sâtî' el-Husri: Şelâsüne 'âmen 'ale'r-raḥîl*, Beyrut 1999; Fatma Çil, *Sâtî Bey'in Hayatı, Eserleri ve Türk Eğitimine Katkıları* (yüksek lisans tezi, 2004), MÜ Türiyat Araştırmaları Enstitüsü; Ekmeleddin İhsanoğlu v.dğr., *Osmanlı Tabii ve Tatbiki Bilimler Literatürü Tarihi*, İstanbul 2006, II, 997-1002; Adnan el-Hatîb, "el-Üstâz Sâtî' el-Husri", *MMLADm*, XLIV/3 (1969), s. 446-463; Ali Şakir Ergin, "Bir Mektup Bin Hatıra", *Yozgat Gündem*, sy. 20, Yozgat 2007, s. 4-5; sy. 21 (2007), s. 4-6; sy. 22 (2007), s. 4-6; Y. M. Choueiri, "Sâtî' al-Husri", *El' Suppl.* (İng.), s. 711-712.



ŞİR TUFAN BUZPINAR

SATIM

(bk. BEY').

SATRANÇ

İki kişi tarafından savaş taktiklerinin karelere bölünmüş özel bir tahta üzerinde ve belirli taşlarla uygulanması şeklinde oynanan bir masa başı oyunu.

Satranç kelimesinin aslının Sanskritçe **ca-tur anga** (dört unsur) olduğu, bunun Farsça'ya **çet-reng** ve oradan Arapça'ya **şat-ranc** şeklinde geçtiği bilinmektedir. Hintliler'e göre bu dört unsur atlar, filler, savaş arabası ve piyadelerdir. Buna göre savaş taktiklerinin teorik biçimde tahta üzerinde uygulandığı bir oyun olan satrancın esasen dört bölümden oluşan Hint ordusunu temsil ettiği anlaşılmaktadır. Kral ordunun üstünde ve karar verici konumunda bulunduğu, vezir de onun yardımcısı olduğu için oyunda bunlar ordudan sayılmaz. Kelimenin anlamı konusundaki değişik görüşlerden biri de aslının Farsça **şeş-rengden** (altı renk) geldiğidir. Altı renk veya tür altı farklı işlevi bulunan şah, vezir, fil, at, kale ve piyadeden meydana gelen satranç taşlarıdır (Safedî, II, 90; Kalkaşendî, II, 158). Muhtemelen satranç tahtasının sekiz karesinden esinlenerek Farsça **heşt-rengden** (sekiz renk) türediği de ileri sürülmüştür (Adlî – Ebû Bekir es-Sûlî v.dğr., s. 1-2). Satranç konusunda İslâm kültürünün Batı'ya etkisini bu oyunun Avrupa dillerindeki isimleri açıkça ortaya koymaktadır. Nitekim İspanyolca'daki **ajedrez** biçiminin Arapça **eş-şatranç**dan, İtalyanca

scacchi ve Almanca **schach** biçiminin Farsça **şah**tan geldiği anlaşılmaktadır (*Elr.*, V, 393). Aynı şekilde **şah-mat** (şâh mâte: kral öldü) deyimini İngilizce'de **chek-mate** şeklinde söylenmektedir (*İA*, XI, 354; *El'* [İng.], IX, 366).

Satranç eskiden beri genellikle kapalı alanlarda oynanan en önemli oyunlardan biri olup satranç tahtası diye adlandırılan kare biçiminde bir alan üzerinde iki rakip arasında taşların sırayla hareket ettirilmesiyle uygulanır. Her iki tarafın amacı, kuralara uygun bir hamle ile rakibi yenilmekten kurtulması imkânsız bir duruma düşürüncüye kadar onun şahına saldırmaaktır. Bunu başaran taraf rakibini şah-mat yapmış olur ve oyunu kazanır. Her iki taraf için de şah-mat yapmak mümkün değilse oyun berabere biter yani pat olur. Satranç tahtası genellikle günümüzdeki biçimiyle çizgili 64 (8 × 8) eşit kareden oluşur, kareler sırayla açık ve koyu renktedir. Satranç tahtası iki rakip arasına beyaz renkli köşe karesi sağ tarafa gelecek şekilde yerleştirilir. Oyunun başında her iki rakip bir şah, bir vezir, iki kale, iki fil, iki at ve sekiz adet piyona sahiptir. Satranç taşları muhtemelen daha bu oyunun icadıyla birlikte sembolize ettiği varlığın şeklinde idi. Hiç değilse İslâm toplumuna girdiği en erken dönemlerde, yani I. (VII.) yüzyılda her taşın temsil ettiği varlığın heykeli olarak yontulduğu bilinmektedir (Adlî – Ebû Bekir es-Sûlî v.dğr., s. 13; Firdevsî, III, 1398; Râgib el-İsfahânî, I, 447).

Birünî, Hindistan'da oynanan satrançta taşların tahtaya yerleştirilmesini, her taşın değerini ve oynanışını anlatır (*Tahkîku mâ li'l-Hind*, s. 90-91). Onun anlattığı, dört kişiyle ve çift zar atılarak oynanan satrancın aslının Hindistan'daki "şataranca" adlı oyun olduğu ileri sürülmüştür. Bu oyun sıkıcı ve karmaşık olduğundan zamanla dörtlülükten ikililikle değiştirilmiş, böylece şataranca satranca dönüşmüştür. Müslüman kaynaklarında tarihsel gelişimi içinde birbirinden oldukça farklı on çeşit satrançtan söz edilir. Satrançta piyon üstü taşları karakterize eden varlıkların bazıları çeşitli kültürlerde farklılaşmıştır. 1061 yılında kilise satrancı İslâm kültürünün bir parçası saydığı için oynayanları aforoz edince 1475'te Avrupa'da vezir yerine kraliçe, filler yerine papazlar ve atlar yerine şövalyeler konularak oyundaki İslâmî unsurlar, dolayısıyla aforoz edilme gerekçesi ortadan kaldırılmıştır (*Elr.*, V, 395; *ML*, XI, 29-30).

İcadı ve Yayılışı. Satrancın icadıyla ilgili bilgiler mitolojik bir şahsiyet olan Hermes'e (İdrîs) kadar götürülür (Yektâî, IV/5-6 [1348], s. 75). Tarihî kaynaklarda doğduğu yer olarak Hindistan, Yunanistan, Çin, Rusya, İran, Arabistan, Mısır, Mezopotamya ve İrlanda gibi pek çok medeniyet havzasından söz edilmekte, ancak Hintliler'e ve Eski Yunan-Roma dünyasına ait olduğunu söyleyenlerin çoğunlukta olduğu görülmektedir. Bu görüşleri destekleyen tarihî bilgiler, rivayetler, hikâyeler, efsaneler ve işaretler bulunmakta, ayrıca bütün kanıtlar satrancın V ve VI. yüzyıllarda tanınmış olduğunu göstermektedir (Râgıb el-İsfahânî, I, 447; Züheyr Ahmed el-Kaysî, s. 14; M. Murâd es-Sükker, XV/127-130 [1989], s. 66-67; Tarâbîşî, LXV/2 [1990], s. 282; Yektâî, IV/5-6 [1348 hş.], s. 73). Satranç Romalılar'ın "diyo desim sekripta" ve "calculaurum" ile Mısırlılar'ın "dama" oyunundan farklı olduğuna, ayrıca Troya savaşından sonraki Yunan eserlerinde satrançtan bahsedilmediğine göre bu oyunun başlangıcı Doğu'da aranmalıdır. Satrancın ilk defa Çinliler tarafından oynandığını ileri sürenler varsa da hemen her şeyi kaydeden Çin kaynaklarında yer almaması bu görüşü zayıflatmaktadır. Eldeki bilgilerden hareketle satrancın Hindistan kaynaklı olduğunu söylemek daha doğru olur. Firdevsî de satrancı Hint kökenli bir oyun kabul eder (*Şehnâme*, III, 1398, 1676-1679, 1694-1695). Oyunun VI. yüzyılda Hindistan'da oynandığı 600'lü yıllara ait bir yazıttan anlaşılmaktadır. Buna göre satranç Hindistan'dan İran'a, oradan en geç VI. yüzyılın sonlarında veya VII. yüzyılın başlarında Arabistan'a girmiştir. Satrancı bulan Brahman rahibi veya bilgenin oyunu şaha ar-

zedişinin hikâyesi meşhurdur. Oyundan çok hoşlanan şah onu icat edene, "Dile benden ne dilerse" deyince o da oyunun her karesi için bir önceki karede aldığı buğdayın iki mislini ister. Başlangıçta şah bu talebi küçümserse de hesaplama sonucunda ortaya çıkan miktarın dünyanın 1500 yıllık buğday üretimine denk olduğu görülür. Bilgenin buğday yerine dirhem (gümüş para) istediği de belirtilir. Bu hikâyeyi anlatan müslüman yazarlar katlamalı buğday / dirhem hesabının analizini ayrıntılarıyla verir (meselâ bk. Bîrûnî, *el-Âsârü'l-bâkiye*, s. 138-139; Râgıb el-İsfahânî, I, 447).

Satrancın icadına dair değişik görüşler vardır. Bu oyunun Hint kaynaklı olduğunu söyleyenlerden bazıları, Hint racalarını doğuya yönlendirmek ve devlet yönetiminde güçlendirmek veya rahatsızlığından dolayı ata binemeyen Hint racasına oturduğu yerden savaşı yönetebileceğini gösterip teslim etmek amacıyla icat edildiğini belirtir. Muhammed b. Ali er-Râvendî'ye göre satrancın icat edilmiş amacı, yöneticilik sanatının mahiyetini bu makama gelecek olanların daha iyi anlaması ve savaş taktiklerini öğrenmesi, halkın da hoşça vakit geçirmesidir. Böylece satrancı Hint bilgelere icat edip bağlı oldukları Enûşîrvân-ı Âdil'e yollamışlar, Enûşîrvân da onu Bizans imparatoruna göndermiştir (*Râhatü's-sudur*, II, 376). Mes'ûdî de satrancın savaşta savunma taktiklerini geliştirme ihtiyacının ürünü olduğunu söyler (*Mürûcû'z-zehab*, I, 81). İslâm kaynaklarındaki bir hikâyeye göre taht için savaşan iki kardeşten biri mükemmel bir savaş taktikleriyle diğerini kuşatarak onu çaresizlik içinde bırakır ve üzüntüden ölmesine yol açar; daha sonra büyük acı çeken annesine kardeşinin ölümünü izah edebilmek amacıyla olayın nasıl gerçekleştiğini, iki ordunun durumunu sembolize eden bir kurguyla anlatır, böylece satrancı da icat etmiş olur (Firdevsî, III, 1683-1695; Yektâî, IV/5-6 [1348], s. 63; M. Murâd es-Sükker, XV/127-130 [1989], s. 67-68; Tarâbîşî, LXV/2 [1990], s. 283-284). Firdevsî'ye göre satrancın icadıyla ilgili olarak bir tek kişi yerine birçok kişiden söz etmek daha doğru olur (*Şehnâme*, III, 1695).

Tarihî seyri içinde satranç Enûşîrvân döneminde İran'a intikal etmiştir. Satranç kelimesinin formu oyunun Hindistan kökenli olduğunu, bu oyunda kullanılan Farsça terimler de onun üçüncü durağı olan Yakındoğu'ya İranlılar tarafından ulaştırıldığını göstermektedir (*Eİ²* [İng.], IX, 366). İran'da uzun bir geçmişi olan satrancın Pehlevîce yazılmış üç kitapta söz konusu

edildiği belirtilmektedir. Bunlardan birincisi *Kânâme-i Erdeşîr-i Pâpekân*, ikincisi *Hüsrev ü Rîdek*, üçüncüsü *Vicârîşn-i Çatrang u Nihîşn-i Nev Erdahşîr* başlığını taşır. Anlatıldığına göre satranç İslâm'ın doğuşuna yakın bir tarihte Araplar'a intikal etmiş, ilk öğrenen kişi ise Amr b. Âs olmuştur. Ayrıca ünlü Arap şairi İmru'ülkays b. Hucr'un *Kaşide-i Lâmiyye*'sinde satranç şairin oyunu bildiğine işaret edecek kadar ayrıntılı biçimde geçmektedir. Ancak bu kasideye sonradan eklemeler olduğu ileri sürülmektedir (Züheyr Ahmed el-Kaysî, s. 109, 111; M. Murâd es-Sükker, XV/127-130 [1989], s. 71-72). Böylece satranç, Persler'e geçtiği ilk elli yılda Arap coğrafyasının yanı sıra muhtemelen VI. yüzyılın sonunda Bizans sarayına ulaşmış, sarayda sık oynanan oyunlardan olmuştur. Adli ve Ebû Bekir es-Sûlî'ye ait *Kitâbü's-Şatranç*'da (s. 10) yer alan bir rivayetten satrancın Hz. Ömer döneminde Araplar tarafından bilindiği anlaşılmaktadır. Hz. Ali zamanında ise toplumda oynamaya başlandığının açık işaretleri görülmektedir (Râgıb el-İsfahânî, I, 447; Murrey, s. 169). Böylece I. (VII.) yüzyılın başlarında Arap coğrafyasına intikal edip yayılan satrancın II. (VIII.) yüzyılda Emevîler'den Kuzey Afrika-Endülüs-İtalya (Sicilya) yoluyla Avrupa'ya geçtiği söylenebilir. Satrancın Endülüs'e ulaşmasından çok sonra Tuleytula (Toledo) Okulu'nda bilimsel gelişmeleri başlatan Kral Alfonso (ö. 1283) burada Doğu'ya ait kitapları tercüme ettirmeye başlamıştır. Bunlar arasında Adli ve Sûlî'nin *Kitâbü's-Şatranç*'i da (*Jeugos de Ajedrez*) bulunuyordu (Züheyr Ahmed el-Kaysî, s. 377-378).

Satrancın müslüman Araplar'a intikali önemli bir dönüm noktasıdır; çünkü oyunun gelişmesi, kurallarının belirlenmesi, yazılması ve Batı'ya intikali onlar sayesinde olmuştur. En önemli gelişmelerden biri müslümanların daha I. (VII.) yüzyılın sonunda oyunun kurumsallaşmasına katkıda bulunmalarıdır. Nitekim Emevî Halifesi Yezîd b. Abdülmelik'in hilâfeti döneminde Abdülhakem el-Cümahî, Mekke'de özel bir mekânı tavla, satranç vb. oyunlar için düzenlemiştir (Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, IV, 253-254; Râgıb el-İsfahânî, I, 448-449). İlgili bütün kaynaklarda yöneticisi, âlimi, şairi, hatta görme engelliyle müslümanların satranca büyük ilgi gösterdikleri, onun toplumda yayılmasına ve gelişmesine öncülük ettikleri bildirilir. Müslümanlar üstün yeteneklerini ortaya koyarak ilginç buluşlarla satranç oyununa önemli yenilikler katmıştır. Bunlardan biri satranç tah-

Firdevsî'nin *Şâhnâme* adlı eserinde Ebûzer-i Cemher'in Hint hekimiyile satranç oynamasını tasvir eden minyatür (Ü Ktp., FY, nr. 1406)



tasına bağlı kalmaksızın (zihinden), bir diğeri aynı anda birden fazla kişiyle (simültane) satranç oynanmasıdır. Bu tarzdaki oyunlarda yeteneklerini sergileyenler arasında görme engellilerin de bulunduğu kaydedilir (Ebû Ali et-Tenûhî, I, 65; Safedî, II, 89). Bu arada satranç oynarken dikkat edilmesi gereken birtakım kurallar geliştirilmiş ve özenle uygulanmıştır. Bilhassa halifeler ve üst düzey yöneticilerin huzurunda oynanırken daha dikkatli olmak gerekiyordu. Câhiz iyi bir nedimin nitelikleri arasında okçuluk, avcılık, çevgânla birlikte satranç ustalığını da zikreder (*et-Tâc*, s. 121). Ünlü satranç ustaları Râzî ve Ebû Bekir es-Sûlî'nin yanında Keykâvus b. İskender ve Râvendî de satranç âdâbiyla ilgili bilgi verir. Ayrıca "Edebü's-Şatranc" adıyla müstakil eserler yazılmıştır. I. (VII.) yüzyılda birçok sahâbînin doğrudan veya dolaylı biçimde satrançla ilgisinin olduğu kaynaklarda belirtilir. Nitekim Ebû Hüreyre'nin, kölesini çağırıp onunla satranç oynadığı (Adlî – Ebû Bekir es-Sûlî v.dğr., s. 14-15; Zühayr Ahmed el-Kaysî, s. 80; M. Murâd es-Sükker, XV/127-130 [1989], s. 74), sahâbe ve tâbiînden birçoklarının ve savaşla ilgili bir oyun olduğu gerekçesiyle Hz. Ömer'in buna izin verdiği (Adlî – Ebû Bekir es-Sûlî v.dğr., s. 12, 14-23; Safedî, II, 89; Zühayr Ahmed el-Kaysî, s. 152-153, 156-162, 176-177) anlaşılmaktadır. Kraların oyunu sayılan satranç her dönemde müslüman devlet adamları, ulemâ, üdeba ve halk tarafından oynanmıştır.

Dinî Hükmü. Tavlayı yeren birçok rivayetin nakledilmesine karşılık (Âcurrî, s. 47-59) satrançla ilgili bir tek hadis bulunmakta (*a.g.e.*, s. 61-66), bu hadis de sahih hadis kitaplarında yer almamaktadır. Bu durum, satrancın tavlâ vb. oyunlara göre dinî sakıncasının daha hafif olduğu şeklinde yorumlanmıştır (Şâfiî, VI, 224). Hz. Ali'nin satranç oynayan bir topluluğu görünce, -hayvanlardan oluşan satranç elemanlarını kastederek- "Karşısına geçip ibadet ettiğiniz bu heykeller de nedir?" dediğine dair bir rivayet (Râgıb el-İsfahânî, I, 447; İbşîhî, II, 312) bazı din âlimleri tarafından yasaklama olarak değerlendirilmiştir (Âcurrî, s. 62; Râgıb el-İsfahânî, I, 448; İbşîhî, II, 312; *Eİ²* [İng.], IX, 366). Bu sözde bir nehiy bulunmadığını düşünenler ise, "Eğer Hz. Peygamber'den yasaklayıcı bir emir gelseydi bunu Hz. Ali mutlaka bilir ve satranç oynayanlara yasağı hatırlatarak onları menederdi" demişlerdir (Râgıb el-İsfahânî, I, 447; Zühayr Ahmed el-Kaysî, s. 110). Adlî ve Sûlî ise bu rivayetin satrancın cevazına işaret etti-

ğini belirtir (*Kitâbü's-Şatranc*, s. 13). Öte yandan Abdullah b. Ömer gibi sahâbeden, Hasan-ı Basrî gibi tâbiînden bazılarının bunu hoş karşılamadığı bilinmektedir. Haneffî, Şâfiî, Mâlikî ve Hanbelî kaynakları satrancın hükmüyle ilgili farklı bilgiler verir. Ancak bu bağlamdaki açıklamalardan, kumara bulaştırılmadığı, Allah'a, aileye ve topluma karşı görevler aksatılmadığı, daha önemli bir işin ihmaline yol açmadığı sürece satranç oynanmasında dinen bir sakınca bulunmadığı anlaşılmaktadır. Nitekim birçok İslâm âlimi satrancın zihni kuvvetlendirdiği, mizacı geliştirdiği, iş hayatında azimli ve mücadeleci olmayı öğrettiği, görüş ufkunu genişlettiği, kendine güveni arttırdığı, insanı sosyalleştirdiği, güçlü arkadaşlıklar kurulmasını sağladığı yönündeki faydalarını hatırlatarak satranç oynamanın mübah olduğunu ifade etmiştir (Adlî – Ebû Bekir es-Sûlî v.dğr., s. 15; Râgıb el-İsfahânî, I, 447-448; Râvendî, II, 384; *Eİ²* [İng.], IX, 367; Ahmed Abdürrezzâk, I, 125).

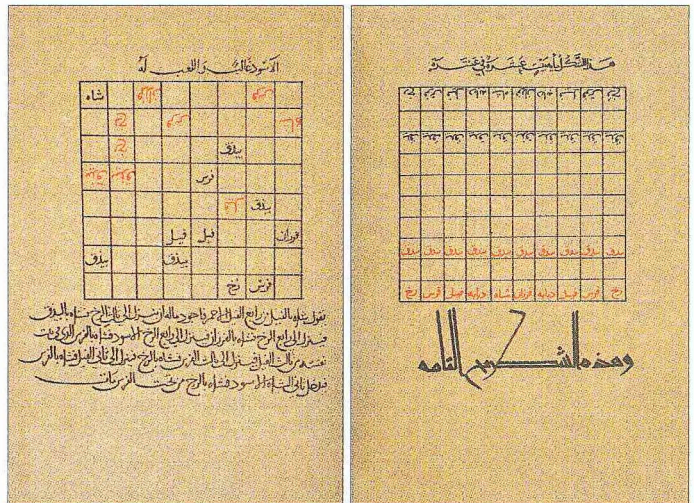
Literatür. İslâm dünyasında satranç oyununa gösterilen geniş ilgi onu özel çalışmaların konusu yapmış ve birçok ünlü usta satranç hakkında kitap, risâle, tezkire yazmıştır. Bu konuda telifte bulunan müelliflerden bazısını İbnü'n-Nedîm "Şatran-ciyyûn" başlığı altında tanıtmıştır. Eseri günümüze ulaşmamış olsa da satrançla ilgili ilk telifi Hâfil b. Ahmed'in (ö. 175/791) yaptığı bilinmektedir. Câhiz'in de *en-Nerd ve's-Şatranc* adıyla bir kitap kaleme aldığı belirtilir (Yâkût, IV, 496; Tarâbü'sî, XLV/2 [1990], s. 293, 303). Ancak teknik anlamda ilk satranç monografisini yaklaşık 240'lı (854) yıllarda *Kitâbü's-Şatranc* adıyla Ebû'l-Abbâs Ahmed el-Adlî'nin yazdığı anlaşılmaktadır. Onu "Şatrancı" diye tanınan Râzî takip etmiştir. Bunlardan sonra oyun

stiliyle halifelerin ve satranç bilen herkesin hayranlığını kazanmış olan satranç ustası Ebû Bekir es-Sûlî bir kitap yazmıştır. Diğer bir müellif de Sûlî'nin seçkin öğrencisi olup satrançla ilgili çalışmalarından ötürü yanlışlıkla satrancın mücidi diye anılan Ebû'l-Ferec Muhammed b. Ubeydullah'tır. Süleymaniye Kütüphanesi'nde kayıtlı bulunan (Lala İsmâil, nr. 560/1) *Kitâbü's-Şatranc mimma ellefehû el-'Adlî ve's-Sûlî ve ğayrühümâ* adlı eser bir derleme olup Fuat Sezgin bu eseri tıpkıbasım olarak neşretmiştir (Frankfurt am Main 1406/ 1986). Arap literatüründe satranç lirik şiirin ifadesinde, bazan da edebî metinlerde duyguları somutlaştırmak için teşbih ve istiare olarak kullanılmıştır (Ebû Mansûr es-Seâlîbî, s. 120-121; Harîrî, s. 340, 408; Zühayr Ahmed el-Kaysî, s. 120, 122; *Eİr.*, V, 395). Satranç Fars edebiyatına da yansımış, başta Firdevsî olmak üzere birçok şair ve edebiyatçı bu konuya ilgi duymuştur. Fars literatüründe Firdevsî, Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, Muizzî, Senâî, Ömer Hayyâm, Ferîdüddin Attâr, Hâkânî-i Şîrvânî, Sa'dî-i Şîrâzî, Hâfız-ı Şîrâzî gibi şairler insan mücadelesinde ve kader rüzgârının esintisi önünde satrancı bir istiare şeklinde kullanmıştır (ayrıca bk. bibl.).

BİBLİYOGRAFYA :

Lisânü'l-'Arab, "Şatranc" md.; *el-Muvatta'*, "Rü'yâ", 2; Muhammed b. Hasan eş-Şeybânî, *el-Câmi'u's-Şagîr*, Beyrut 1406/1986, s. 483; Şâfiî, *el-Üm*, Beyrut, ts. (Dârü'l-fikr), VI, 224; Câhiz, *et-Tâc fî ahlâkî'l-mülûk* (trc. M. Ali Halîlî), Tahran 1343 hş., s. 121; a.mlf., *Kitâbü'l-Hayevân* (nşr. Abdüsselâm M. Hârûn), Beyrut 1408/1988, IV, 147; Belâzûrî, *Ensâb*, VI, 77; VIII, 377; Vekî', *Ah-bârü'l-kuḍât*, II, 414; Mes'ûdî, *Mürûcû'z-zeheb* (Abdülhamîd), I, 81; IV, 325-326; Ebû'l-Ferec el-İsfahânî, *el-Eġânî*, IV, 253-254; Adlî – Ebû Bekir es-Sûlî v.dğr., *Kitâbü's-Şatranc mimma ellefehû el-'Adlî ve's-Sûlî ve ğayrühümâ* (nşr. Fuat Sez-

Sûlî'nin
Kitâbü's-
Şatranc adlı
eserinden
iki sayfa
(Süleymaniye Ktp.,
Lala İsmâil,
nr. 560/1,
vr. 21^b, 83^a)



gin), Frankfurt 1406/1986; Âcurî, *Tahrîmü'n-nerd ve's-şatranc ve'l-melâhî* (nşr. Mustafa Abdülkâdir Atâ), Beyrut 1408/1988, s. 47-59, 61-66; Ebû Ali et-Tenûhî, *Nişvârü'l-muhâdara* (nşr. Abbûd eş-Şâlecî), Kahire 1391-93/1971-73, I, 65; II, 272; İbnü'n-Nedîm, *el-Fihrist* (nşr. İbrâhîm Ramazan), Beyrut 1415/1994, s. 189-190; Şâbüştî, *ed-Deyârât* (nşr. C. Avvâd), Beyrut 1406/1986, s. 170; Firdavî, *Şehnâme* (trc. Şerîfî, haz. Zühal Kültürâ – Latif Beyrelî), Ankara 1999, III, 1398, 1676-1679, 1683-1695; Ebû Mansûr es-Seâlibî, *Hâşşu'l-hâs* (nşr. Me'mûn b. Muhyiddin el-Cennân), Beyrut 1414/1994, s. 120-121; Bîrûnî, *el-Âşârü'l-bâkiye 'ani'l-kurûnî'l-hâliye* (nşr. C. E. Sachau), Leipzig 1923, s. 138-139; a.mlf., *Tahkîku mâ li'l-Hind* (nşr. C. E. Sachau), London 1887 → (ed. Fuat Sezgin), Frankfurt 1993, s. 90-91; Keykâvus b. İskender, *Kabusname* (trc. Mercimek Ahmet, nşr. Orhan Şaik Gökyay), İstanbul 1974, s. 100-101; Râgûb el-İsfahânî, *Muhâdarâtü'l-üdeba'*, Kahire 1287, I, 447-449; Harîrî, *Makâmât*, Beyrut 1400/1980, s. 340, 408; Râvendî, *Râhatü's-sudûr* (Ates), II, 376-384; Yâkût, *Mu'cemü'l-üdeba'*, Beyrut 1411/1991, IV, 496; Mevlânâ Celâleddîn-i Rûmî, *Mesnevi* (haz. Adnan Karaismailoğlu), İstanbul 2004, II, 267; İbnü'l-Esîr, *el-Kâmil*, IX, 371-372; Nevevî, *Şerhu Müslim*, XV, 15; Muvaffakuddin İbn Kudâme, *el-Mugnî*, Beyrut 1405, X, 171; a.mlf., *el-Kâfi fi fikhî İbn Hanbel*, Beyrut 1988, IV, 524; Şemseddin el-Âmûlî, *Nefâ'isü'l-fünûn fi 'arâ'isi'l-uyûn*, Tahran 1290/1873, s. 215-217; Safedî, *el-Gayşü'l-müseccem*, Beyrut 1411/1990, II, 89-90; İbn Ebû Hâcele, *Sükkerdânü's-Sultân el-Melikü'n-Nâsir*, Bulak 1288, s. 32; Kalkaşendî, *Şubhu'l-a'sâ* (Şemseddin), II, 158; İbşîhî, *el-Müstetraf*, Beyrut 1987, II, 312; Şevkânî, *Neylül-evfâr*, Beyrut 1973, VIII, 259; Ahmed Ermin, *Duha'l-İslâm*, Beyrut 1351/1933, I, 251; M. Manazir Ahsan, *Social Life under the Abbasids*, Beyrut 1979, s. 264-267; Fehmî Abdürrezzâk Sa'd, *el-Âmme fi Bağdâd*, Beyrut 1983, s. 256-258; Ahmed Abdürrezzâk, "Vesâ'ilü't-teselliye 'inde'l-Arab", *Dirâsât fil-hadâretü'l-İslâmiyye*, Kahire 1985, I, 125; Jean-Paul Roux, *Timur* (trc. Ali Rıza Yalt), İstanbul 1994, s. 125, 163-164; Mehmet Özdemir, *Endülüs Müslümanları: Medeniyet Tarihi*, Ankara 1997, s. 56; T. T. Rice, *Bizans'ta Günlük Yaşam* (trc. Bilgi Altınok), İstanbul 1998, s. 55; Züheyr Ahmed el-Kaysî, *Târîhu's-şatrancî'l-kebir*, Bağdad 1999, tür.yer.; Ramazan Altınay, *Emevîler'de Günlük Yaşam*, Ankara 2006, s. 451-454; H. J. R. Murrey, "The Earlier Arabic Literature of Chess", *JRAS* (1937), s. 169-170; Mecid Yektâî, "Pişine-yi Târîhî Şet-renc", *Berresihâ-yi Târîhî*, IV/ 5-6, Tahran 1348 hş., s. 56-58, 63, 73, 75; M. Murâd es-Sükket, "eş-Şatranc 'abre't-târîh", *Târîhu'l-Arab ve'l-âlem*, XV/127-130, Bağdad 1989, s. 66-68, 71-72, 74; M. Fâiz Senkerî et-Tarâbîşî, "eş-Şatranc ve'n-nerd fi'l-edebî'l-Arabîyyi'l-kadîm", *MMLADm*, LXV/2 (1990), s. 280-284, 303; V. Carra de Vaux, "Şatranc", *IA*, XI, 353-354; F. Rosenthal, "Şat-randj", *Et* (İng.), IX, 366-368; "Satranc", *ML*, XI, 29-30; Bo Utas, "Chess (The History of Chess in Persia)", *Elr*, V, 393-396; Mohammd Dabirîsâqî, "Chess (Chess Terminology)", *a.e.*, V, 396-397; Muhammed Hüseyin es-Sûsî, "eş-Şatranc bi'l-Mağrib", *Ma'lemetü'l-Mağrib*, Rabat 1423/2002, XVI, 5370; Aybar Karaçay, "Türk Dünya Şampiyonları ve es-Sûlî", www.satranc.net/yazarlar/aybar/aybar2.asp; a.mlf., "es-Sûlî'nin Eşegi", www.satranc.net/yazarlar/aybar/aybar5.asp.



SATUK BUĞRA HAN

(ö. 344/955)

Karahanlılar'ın ilk müslüman hakanı (942-955).

IX. yüzyılın sonlarında doğdu. Karahanlı Hükümdarı Bezir Arslan Han'ın oğludur. Adı kaynaklarda Satuk, Satık, Şebk ve Çanak olarak geçmekte, bugünkü Uygur Türkçesi'nde Sutuk veya Satuk şeklinde kullanılmaktadır. "Deve aygırı" anlamına gelen Buğra unvanının VIII. yüzyılın ilk yarısından itibaren Kâşgar'ın batısında Fergana ve çevresindeki Göktürkler'in vârisleri tarafından kullanıldığı bilinmektedir.

Satuk'un doğduğu yıllarda babası Bezir Arslan Han, Uygurlar'ın yıkılmasının (840) ardından bazı boyların Karahanlı topraklarına göç etmesinin süregelen etkileriyle ve ülkede boylar arasında yurt tutmak için girişilen iç kavgalarla uğraşmakta idi. Tarâz'da (Talas) bulunan kardeşi Kadır Han Oğulçak ise ülkenin batısından sorumlu hânedan mensubu olarak Sâmânîler'le ilişkileri düzenliyordu. Sâmânî Emirî İsmâil b. Ahmed karşısında yenilgiye uğrayıp (280/893) Kâşgar tarafına çekilen Kadır Han Oğulçak, Sâmânîler'le mücadeleyi buradan yönetmeye başladı. 291 (904) yılında Sâmânîler'in denetimindeki Mâverâ-ünnehir'e bir intikam seferi düzenlendi. Bu dönemde, Sâmânîler'in iç meselelerinden yararlanma düşüncesiyle Sâmânî ailesine mensup Ebû Nasr b. Mansûr'un iltica talebini kabul ederek kendisine Kâşgar yakınındaki Artuç beldesini tahsis etti.

Bezir Arslan Han'ın 303 (915-16) yılı civarında ölümü ve Balasagun'da Karahanlı tahtına II. Arslan Han'ın çıkması üzerine Satuk annesiyle birlikte Kâşgar'a gidip amcası Kadır Han Oğulçak'a sığınmak zorunda kaldı. Amcası adına vergi tahsil etmek üzere Kâşgar yakınlarındaki Artuç'a giden Satuk, burada *Tezkire-i Satuk Buğra Han*'da kuvvetli bir âlim ve Üveysî bir kutub olarak tanıtılan Ebû Nasr b. Mansûr ile tanıştı. Ebû Nasr'ın inşa ettirdiği caminin etrafında oluşan bu küçük ticaret şehrinde namaz kılınları görünce İslâm hakkında ilk bilgileri Ebû Nasr'dan aldı. Onun ve Nişâburlu Ebû'l-Hasan Muhammed b. Süfyân el-Kelemâtî gibi âlim ve sûfilerin telkinleri sonucunda müslüman oldu. İbnü'l-Esîr, bir gece rüyasında gökten inen bir kişinin ona Türkçe olarak, "Müslüman ol ki dünyada ve âhirette esenlik bulasın" dediğini ve sabah olunca Müs-

lûmanlığı kabul ettiğini herkese açıkladığını kaydeder (*el-Kâmil*, XI, 82). *Târîhu Kâşgar ve Tezkire-i Satuk Buğra Han*'da yer alan menkıbevi kayıtlara göre Satuk on iki yaşında müslüman olmuş, İslâm'ı öğrenip hânedan mensuplarını gizlice İslâm'a davet etmiş, yirmi beş yaşına geldiğinde amcası Kadır Han Oğulçak'a (tezkireye göre üvey babası Hârûn Buğra Han) karşı mücadeleye girişip Kâşgar'ı ele geçirmiştir. Ancak Satuk'un böyle bir girişimi gerçekleştirmek için on iki yıl beklemesi ve bunu Kadır Han Oğulçak'tan gizleyebilmesi pek mümkün görünmemektedir. Mucâhid ve gazi unvanlarıyla anılan Satuk'un Müslümanlığı kabulü Türk-İslâm tarihinde bir dönüm noktası oluşturur. 308 (920) yılında (932, 940 veya 945 yılları da rivayet edilir) gerçekleşen bu olayın ardından Abdülkerim adını alan Satuk, amcası Kadır Han ile mücadeleye girişerek İslâmiyet'in Karahanlılar'ın batıdaki topraklarında yayılması için çalıştı. Bu amaçla müslüman olmayan Türkler'le uzun süre mücadele etti. Satuk, Fergana gazilerinin ve kendisi gibi müslüman olan bazı hânedan mensuplarının desteğiyle Tabgaç Barlık ve Atbaşı'nı, ardından Kâşgar'ı ele geçirdi ve amcasını bertaraf ederek Buğra Han unvanı aldı.

Satuk Buğra Han'ın Kâşgar'ın fethinden sonra aynı zamanda Kara Hakan unvanını kullanması hakanlığın merkezi Balasagun'u da ele geçirdiğini göstermektedir. Bununla birlikte bazı kaynaklarda onun Kara Han unvanıyla anılması yeni müslüman hânedanının ilk atası ve en yaşlısı olmasıyla izah edilmektedir. İslâm kaynaklarında Karahanlılar'ın merkezi Balasagun başta olmak üzere ülkenin doğusunda olup bitenleri aydınlatacak bir bilgiye rastlanmamaktadır. *Tezkire-i Satuk Buğra Han*'da yer alan bu konudaki bilgiler efsanevi niteliktedir. Onun doğudaki askerî faaliyetlerini Hoten, Isık Göl'ün doğu kıyıları ve Balasagun çizgisi olarak belirlemek mümkündür. 309 (921-22) yılında Cürcân Valisi Leylâ b. Nu'mân ed-Deylemî'ye karşı Sâmânî hükümdarına yardıma giden ve onu Sekke denilen mevkiye saklandığı bir evde yakalayıp Sâmânîler'e teslim eden Buğra (İbnü'l-Esîr, VIII, 125) muhtemelen Satuk Buğra Han ile aynı kişidir.

Sâmânî hükümdarı Nasr b. Ahmed'in amcazadesi İlyas b. İshak b. Ahmed onun hakanlığını tanımayarak isyan etti ve yenilerek Satuk Buğra Han'ın yönetimindeki Kâşgar'a sığındı. Ebû Nasr'dan sonra Ka-